

TILSHUNOSLIK TARIXI VA UNING BO'LIMLARI

Mustafoyeva Gulsanam Tursunali qizi¹

¹ Samarqand davlat chet tillari instituti
Xorijiy til va adabiyot (ingliz tili) yo'nalishi
2-bosqich 2333-guruh talabasi
mustafoyevagulsanam06@gmail.com
+998956997574

**MAQOLA
MALUMOTI****ANNOTATSIYA:****MAQOLA TARIXI:***Received: 03.01.2025**Revised: 04.01.2025**Accepted: 05.01.2025***KALIT SO'ZLAR:**

*Til, jamiyat,
tilshunoslik tarix,
fonetika, morfologiya,
sintaksis, semantika,
sotsiolingvistika, til
nazariyasi, komparativ
tilshunoslik,
strukturalizm.*

Mazkur maqolada tilshunoslikning tarixi va uning asosiy bo'limlari haqida batafsil ma'lumot berilgan. Qadimgi davrdan to zamonaviy davrgacha bo'lgan tilshunoslik rivojlanish bosqichlari, uning asosiy nazariyalari va yo'nalishlari yoritilgan. Shuningdek, fonetika, fonologiya, morfologiya, sintaksis, semantika, pragmatika kabi tilshunoslik bo'limlarining mazmuni va vazifalari tushuntirilgan.

KIRISH. Til va jamiyat bir-biridan ajralmas tushunchalar bo'lib, ular o'zaro ta'sir ko'rsatadi va birgalikda rivojlanadi. Til insonning jamiyatdagi asosiy kommunikatsiya vositasi sifatida nafaqat axborot almashinuvi, balki jamiyatning madaniyati, tarixi va ijtimoiy tuzilmasini ifoda etishda ham muhim o'rin tutadi. Til va jamiyatning o'zaro ta'sirini bir necha vositalar orqali bilib olishimiz mumkin. Kommunikatsiya vositasi: Til jamiyat a'zolari o'rtasida axborot almashinuvi vositasi bo'lib xizmat qiladi. U insonlar o'rtasidagi muloqotni osonlashtiradi va hamkorlikka asos yaratadi. Identifikatsiya vositasi: Har bir jamiyatning tili uning o'ziga xosligini ifoda etadi. Millat va xalqning o'zligini belgilashda til asosiy omil hisoblanadi. Madaniyatni saqlash vositasi: Til jamiyatning tarixiy, adabiy va madaniy merosini avloddan avlodga yetkazuvchi vositadir.

Jamiyatning tilga ta'siri. Jamiyatdagi iqtisodiy, siyosiy va madaniy o'zgarishlar tilning o'zgarishiga olib keladi. Masalan, yangi texnologiyalar va globallashuv jarayoni natijasida yangi so'zlar paydo bo'ladi. Jamiyatning ijtimoiy qatlamlari tilda aks etadi. Masalan, turli dialektlar va ijtimoiy lahjalar turli ijtimoiy guruhlar uchun xosdir. Davlatlar tomonidan olib boriladigan til siyosati jamiyatdagi tillarning rivojlanishiga yoki yo'qolib ketishiga ta'sir qiladi.

Tilshunoslik alohida, mustaqil fan sifatida XIX asrning birinchi choragida (1816 yilda) fanlar olamiga kirib keldi. Shak-shubhasiz, tilshunoslik ham boshqa qator fanlar kabi tadqiqotlar, tajribalar, izlanishlar, g'oyalar, kuzatishlar natijasi, «mahsuli» sifatida o'zining alohida o'rganish ob'ektiga va tekshirish metodiga ega bo'ldi. Qat'iy aytish mumkinki, jahon tilshunosligi fani ham shu kungi taraqqiyot bosqichiga yetib kelguncha uzoq tarixiy taraqqiyot davrini, «o'sish» davrini bosib o'tdi. U turli maktablar, oqimlar, ta'limotlar ta'sirida bo'ldi, olimlar tomonidan lisoniy hodisalar haqida aytilgan fikrlar qarama qarshiligiga, til hodisalari haqida yaratilgan juda ko'plab manbalarga «guvoh bo'ldi», shakllandi. Anig'i, tilshunoslik fani ham jahon fanlari sistemasida o'ziga xos va o'ziga mos doimiy mustahkam o'rin egalladi. Tilshunoslik tarixi – tilshunoslikning kelib chiqishi, rivojlanishi va uning tarixiy bosqichlari haqida ilmiy ma'lumotlarni o'rganadigan sohasi. Tilshunoslik insoniyatning ilk davrlaridan beri mavjud bo'lib, u dastlab tildan foydalanish bilan bog'liq amaliy tajribalarni tushunish ehtiyojidan kelib chiqqan.

Qadimgi Hindiston: Miloddan avvalgi V asrda hind olimi Panini sanskrit grammatikasini ishlab chiqqan. Uning "Ashtadhyayi" asari sistematik tilshunoslikning ilk namunalaridan biri hisoblanadi. Qadimgi Yunoniston: Til haqida falsafiy mulohazalar Yunonistonda Platon va Aristotel tomonidan olib borilgan. Ular so'zlarning tabiati, ma'nosi va shakli haqida fikr yuritgan. Qadimgi Rim: Rim grammatikasi yunon an'analari asosida rivojlangan bo'lib, rimlik olimlar Varro va Priskian til nazariyasiga hissa qo'shgan. O'rta asrlar: O'rta asrda tilshunoslik ko'proq diniy matnlarni tushunish va tarjima qilishga qaratilgan. Xususan, arab tilshunoslari (Masalan, Sibavayh) grammatikani rivojlantirishda katta rol o'ynagan. Uyg'onish davri. 15–16-asrlarda G'arbda qadimgi tillarni (lotin, yunon, ibroniy) o'rganishga e'tibor qaratilgan. Shuningdek, birinchi marta turli tillarni taqqoslash orqali tillarning o'xshashliklari va farqlari aniqlana boshlandi.

Zamonaviy tilshunoslik. 18–19-asrlar: Tilshunoslik ilmiy sohaga aylandi. Tillarni taqqoslash asosida tarixiy-qiyosiy tilshunoslik shakllandi. Jakob Grimm va Frants Bopp kabi olimlar indoevropaning tillarining tarixini o'rgandilar.

20-asr: Tilshunoslikning turli yo‘nalishlari paydo bo‘ldi: struktur tilshunoslik (Ferdinand de Sossyur), generativ grammatika (Noam Xomski), sotsiolingvistika va pragmalingvistika. Tillarni matematik va hisoblash usullar bilan o‘rganish (kompyuter tilshunosligi) rivojlandi. Bugungi kunda tilshunoslik keng ko‘lamli soha bo‘lib, tilni nafaqat tuzilishi va rivojlanishi, balki madaniyat, jamiyat va texnologiya bilan bog‘liq jihatlari orqali ham o‘rganadi.

Tilshunoslikning bo‘limlari tildagi turli jihatlarni o‘rganishga ixtisoslashgan. Har bir bo‘lim tilni boshqa-boshqa nuqtai nazardan tahlil qiladi. Quyida asosiy bo‘limlar va ularning tavsifi keltirilgan:

1. Fonetika

Fonetika til tovushlarini ularning fizik va fiziologik jihatlaridan o‘rganadi. U uch asosiy bo‘limga bo‘linadi:

Artikulyatsion fonetika: Tovushlarning talaffuzini (og‘iz, burun, til va ovoz paychalari harakati) o‘rganadi.

Akustik fonetika: Tovushlarning fizik xususiyatlarini, masalan, chastota, intensivlik va davomiyligni o‘rganadi.

Auditor fonetika: Tovushlarning inson qulog‘i tomonidan qabul qilinishi va qayta ishlanishini tahlil qiladi.

2. Fonologiya

Fonologiya tovushlarning til tizimidagi funksiyalarini o‘rganadi. U til tovushlarini mazmun hosil qilishdagi rollariga e‘tibor qaratadi. Masalan, ingliz tilidagi "bat" va "pat" so‘zlaridagi /b/ va /p/ tovushlari so‘z ma‘nosini farqlaydi. Bu tovushlar fonema deb ataladi.

3. Morfologiya

Morfologiya so‘zlarning ichki tuzilishini o‘rganadi. U so‘zning eng kichik ma‘noli birliklari – morfemalarni tahlil qiladi. Misol: Ingliz tilidagi "unhappiness" so‘zi uchta morfemadan iborat: un- (salbiy ma‘no), happy (asosiy ma‘no), -ness (holatni bildiruvchi qo‘shimcha).

Morfologiya ikki turga bo‘linadi:

So‘z yasovchi morfologiya: So‘zning yangi shakllarini yaratadi (masalan, "teach" → "teacher").

So‘z shakllantiruvchi morfologiya: So‘zlarning grammatik shakllarini tahlil qiladi (masalan, "go" → "goes").

4. Sintaksis

Sintaksis soʻzlarning gap ichidagi oʻzaro munosabatlarini va ularning tartibini oʻrganadi. U gap tuzilishini aniqlash va grammatik qoidalarni tahlil qilish bilan shugʻullanadi. Misol: "The cat chased the mouse" va "The mouse chased the cat" bir xil soʻzlardan iborat boʻlsa ham, maʼnosi farq qiladi, chunki soʻzlar tartibi farqli.

5. Leksikologiya

Leksikologiya tilning lugʻat boyligini, yaʼni soʻzlar va ularning maʼnolarini oʻrganadi. U quyidagi boʻlimlarni oʻz ichiga oladi:

Semantika: Soʻzlar va iboralarning maʼnolarini oʻrganadi.

Etymologiya: Soʻzlarning kelib chiqishini tahlil qiladi.

Frazeologiya: Idiomatik iboralar va barqaror birikmalarni oʻrganadi.

6. Semantika

Semantika til birliklarining maʼnosini oʻrganadi. U soʻz, gap va matn darajasidagi maʼnolarni tahlil qiladi. Semantika quyidagi sohalar bilan shugʻullanadi:

Denotativ maʼno: Soʻzning asosiy, lugʻaviy maʼnosi.

Konnotativ maʼno: Soʻzning kontekstga qarab yuzaga keladigan qoʻshimcha maʼnosi.

7. Pragmatika

Pragmatika tilning kontekstda qanday qoʻllanilishini oʻrganadi. U soʻzlovchining niyati, tinglovchining talqini va muloqotning ijtimoiy aspektlarini tahlil qiladi. Misol: "Can you open the window?" gapida grammatik jihatdan savol boʻlsa-da, aslida bu iltimos sifatida ishlatiladi.

8. Sotsiolingvistika

Sotsiolingvistika tilning jamiyatdagi oʻrnini, ijtimoiy guruhlar, jins, yosh va boshqa omillar bilan bogʻliq jihatlarini oʻrganadi. U quyidagi mavzularni tahlil qiladi:

Dialektlar va aksentlar.

Til va ijtimoiy maqom.

Til va madaniyat oʻrtasidagi munosabat.

9. Psixolingvistika

Psixolingvistika tilning inson miyasida qanday qayta ishlanishini, til qobiliyatining shakllanishini va rivojlanishini oʻrganadi. U asosan quyidagi mavzularni tahlil qiladi:

Bola tilining rivojlanishi.

Tilni anglash va ishlab chiqarish jarayonlari.

Ikkinchi tilni oʻrganish jarayoni.

10. Kompyuter tilshunosligi

Bu bo‘lim sun‘iy intellekt, tilni qayta ishlash va avtomatlashtirilgan tarjima tizimlari bilan shug‘ullanadi. U quyidagi yo‘nalishlarni qamrab oladi:

Matni avtomatik tahlil qilish.

Tabiiy tilni qayta ishlash (NLP).

Ovozni matnga aylantirish va aksincha.

11. Tarixiy-qiyosiy tilshunoslik

Tarixiy-qiyosiy tilshunoslik turli tillarning tarixiy taraqqiyotini va ularning o‘zaro bog‘liqligini o‘rganadi. Bu bo‘lim quyidagi masalalarni tahlil qiladi:

Tillar oilalari va ularning kelib chiqishi.

So‘zlarning tarixiy o‘zgarishi.

O‘tmishdagi tillarning qayta tiklanishi.

12. Tipologik tilshunoslik

Tipologik tilshunoslik tillarni ularning grammatik va struktural xususiyatlari bo‘yicha taqqoslab, umumiy qonuniyatlarni aniqlaydi. Masalan:

Tovush tizimi.

So‘z tartibi (masalan, SVO yoki SOV).

Bu bo‘limlar tilning barcha jihatlarini qamrab oladi va bir-biri bilan chambarchas bog‘liq. Zamonaviy tadqiqotlarda bu bo‘limlarning kesishmasidan yangi bilimlar yaratilmoqda.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Axmedov A. "Tilshunoslik asoslari". Toshkent: O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2019.

2. Sa‘idov A., Jo‘rayev X. "Zamonaviy lingvistika". Toshkent: Sharq nashriyoti, 2021.

3. Crystal, David. "The Cambridge Encyclopedia of Language". Cambridge University Press, 2009.

4. Jakobson R. "Linguistic Theory and Communication Practice". New York: Academic Press, 1984.

5. Мейе А. "Общее языкознание". Москва: Наука, 1974.